

relations, the parents' maladaptive attitudes towards their children's illness and low overall quality of family life. Besides, G3 group was shown to have different symptoms of burnout.

A special psycho-corrective training program developed by the authors was made up of three blocks: block 1 aimed at dealing with children, block 2 with parents and block 3 with preschool teachers.

The effectiveness of the developed psycho-corrective training program was proved by a post-training assessment. Thus, after the training the children showed positive changes in their cognitive characteristics, self-esteem, activities planning, and communicative skills as well as had fewer manifestations of hyperactive and impulsive behavior. The families noted improved children-parents interactions and better overall quality of family life.

Key words: hyperkinetic disorder, preschool age, family, preschool educational institution, medical and psychological support.

Відомості про авторів

Кривоногова Оксана Валеріївна – кандидат психологічних наук, доцент кафедри психології, Одеський національний медичний університет, м. Одеса, Україна.

Kryvonogova, Oksana Valeriivna – affiliated professor of the Department of Psychology, Odessa National Medical University, Odessa, Ukraine.

E-mail: oksanagood@gmail.com

Карманова Світлана Василівна – магістрант кафедри психології, Одеський національний медичний університет, м. Одеса, Україна.

Karmanova, Svitlana Vasylivna – master of the Department of Psychology, Odessa National Medical University, Odessa, Ukraine.

E-mail: karmanova1981.04.01@gmail.com

Отримано 12 травня 2017 р.
Рецензовано 19 травня 2017 р.
Прийнято 26 травня 2017 р.

УДК 159.947.24:37.048.4 (044.332-048.42)

Пасічна В.Г.

АНАЛІЗ РЕЗУЛЬТАТІВ ДОСЛІДЖЕННЯ ЕМОЦІЙНО-ВОЛЬОВОЇ СФЕРИ БЕЗРОБІТНИХ У ПРОЦЕСІ АДАПТАЦІЇ ДО ПРОФЕСІЙНОЇ ПЕРЕПІДГОТОВКИ

Пасічна В.Г. Аналіз результатів дослідження емоційно-вольової сфери безробітних у процесі адаптації до професійної перепідготовки. У статті представлено результати аналізу матеріалів дослідження емоційно-вольової сфери як компоненти адаптації безробітних під час професійної перепідготовки. Встановлено, що процес навчання з використанням методів психологічного супроводу сприяв вторинній адаптації представників усіх чотирьох груп обстежуваних, що привело до подолання в безробітних емоційного та інтелектуального напруження, зниження рівня емоційного вигорання, реактивної тривожності, підвищення рівня показників вольової саморегуляції, що у сукупності сприяє адекватному рівню вторинної адаптації в період професійної перепідготовки.

З'ясовано, що найбільш фрустраційними для безробітних постають негативні суспільні чинники (матеріальне становище, становище в суспільстві, житлово-побутові умови, медичне обслуговування тощо), а найменш фрустраційними – суб'єктивні чинники (сфера взаємин з оточуючими).

Ключові слова: емоційно-вольова сфера, безробітні, адаптація, професійна

перепідготовка.

Пасичная В.Г. Анализ результатов исследования эмоционально-волевой сферы безработных в процессе адаптации во время профессиональной переподготовки. В статье представлены результаты анализа материалов исследования эмоционально-волевой сферы как компоненты адаптации безработных во время профессиональной переподготовки. Установлено, что процесс обучения с использованием методов психологического сопровождения способствовал вторичной адаптации представителей всех четырех групп обследуемых, что привело к преодолению у безработных эмоционального и интеллектуального напряжения, снижению уровня эмоционального выгорания, реактивной тревожности, повышению уровня показателей волевой саморегуляции, что в совокупности способствует адекватному уровню вторичной адаптации в период профессиональной переподготовки.

Установлено, что наиболее фрустрационными для безработных были негативные социальные факторы (материальное положение, положение в обществе, жилищно-бытовые условия, медицинское обслуживание и т.д.), а наименее фрустрационными – субъективные факторы (сфера взаимоотношений с окружающими).

Ключевые слова: эмоционально-волевая сфера, безработные, адаптация, профессиональная переподготовка.

Постановка проблеми. В умовах ринкової економіки людський потенціал стає найважливішим чинником інноваційного розвитку, що обумовлює потребу у висококваліфікованих працівниках і вдосконаленні їх інтелектуальних здібностей. Водночас, соціально-економічні умови в багатьох країнах світу зумовлюють зростання безробіття, що негативно впливає на професіогенез особистості, з одного боку, а з іншого – знецінює соціальний статус фахівця, викликає негативні психічні стани особистості, знижує рівень самоактуалізації, самоповаги, провокуючи невпевненість у собі, зневіру у краще життя, що зумовлює дезадаптивні розлади, депресію, нервово-психічну напругу.

Отже, виявляється суттєве протиріччя, з одного боку, між прагненням роботодавців з укомплектувати організацію укомплектованими кадрами, а з іншого – стрімким суттєвим зростанням безробіття в розвинених і малорозвинених країнах світу.

Одним із найбільш серйозних наслідків дисбалансу економічних відносин на ринку праці стало зростання безробіття, яке спричиняє значні безповоротні втрати через недовикористання і втрати трудового потенціалу вже на стадії вторинної адаптації професіогенезу особистості. Це зумовлює, з одного боку, необхідність поглиблення теоретичних уявлень, що розкривають причини дисбалансу економічних відносин, особливо на ринку праці, а з іншого – потребу в продуктивних практичних діях, які сприяють формуванню умов для ефективнішої реалізації продуктивного й інтелектуального потенціалу молоді.

За дослідженнями вчених різних наукових напрямів, проблема безробіття є надзвичайно актуальною сьогодні, оскільки за неповного використання наявних ресурсів робочої сили економічна система працює, не досягаючи межі своїх виробничих можливостей. Крім цього, безробіття спричинює негативні зміни в складі людських ресурсів, а саме: погіршення якісних характеристик робочої сили, втрату працівниками їхніх професійних навичок, кваліфікації, послаблення мотивації до праці, зниження продуктивності праці, відтік найбільш кваліфікованої робочої сили за межі країни і водночас виникла загально державна проблема перепідготовки кадрів. Тому проблема безробіття потребує постійного вирішення, враховуючи особливості загострення його динаміки [3–5; 7; 9].

З метою подолання проблеми безробіття в країні, Державна служба зайнятості України пропонує безробітним пройти професійну перепідготовку і навчання і, зокрема, за напрямом «Менеджер по роботі з персоналом». Оскільки це стосується суттєвих професійних, особистісних, соціальних, професійних змін, то в системі перепідготовки відкривається важливий напрям – психологічний супровід адаптації безробітних під час навчання новій

професії, що потребує наукового пізнання та вивчення особливостей майбутньої професійної діяльності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Теоретичним підґрунтям у дослідженні проблеми безробіття можуть слугувати надбання світової економічної науки. Основні аспекти безробіття, причини його виникнення та шляхи регулювання досліджували ще: Дж.М. Кейнс, Т. Мальтус, К. Маркс, А. Пігу, Д. Рікардо, А.Сміт, М. Фрідмен, Д. Хікс. Серед українських вчених, які займалися проблемою безробіття можна виокремити таких як: Т. Черниш, О. Власенко, П. Нікіфоров, А. Вольська, В. Пиц, Г. Мамонова, О. Піжук, Н.Тілікіна, В. Ярошенко, Т. Панюк [3–5; 8; 9; 11].

Більшість науковців вважають, що втрата роботи призводить до негативних наслідків у соціальній та емоційній сферах, взаємодії з оточенням, самопочутті та поведінці особистості, що негативно впливає на процес професіогенезу людини в нових соціально-економічних умовах [3; 5; 8].

Найчастіше безробітні потребують: переосмислення свого соціального статусу, перебудови самосвідомості, психологічної підтримки, психологічної мобілізації, усунення стану тривоги, підвищення стійкості до стресу, формування адекватної самооцінки, впевненості у власних силах [3; 5; 6; 9–11].

Отже, метою дослідження є з'ясування особливостей проявів соціальної та емоційно-вольової сфер безробітних у процесі адаптації до професійної перепідготовки та ефективності використання методів психологічного супроводу.

Виклад основного матеріалу дослідження. З метою дослідження змін емоційно-вольових якостей безробітних нами застосовано комплекс інформативних методик: методику дослідження вольової саморегуляції (А. Зверкова, Е. Ейдмана), дослідження оцінки тривожності Спілбінгера-Ханіна, методики оцінки рівня функціональних можливостей психічної адаптації (РФМПА) і напруженості механізмів психічної адаптації (НМПА), запропоновані О. Кокуном, методику оцінки рівнів емоційного вигорання Н. Водоп'янової та Е. Старченкової [1; 2; 6; 11].

З метою визначення рівня розвитку вольової сфери ми використали методику дослідження вольової саморегуляції (ВСР). Рівень розвитку ВСР з'ясували за результатами трьох шкал – вольова регуляція, наполегливість, самовладання. У цілому, за рівнем проявів показників трьох шкал визначали ознаки дезадаптивної поведінки ВСР у процесі адаптації чотирьох груп безробітних під час перепідготовки. У дослідженні брали участь чотири групи безробітних, які розподілилися наступним чином: 64 особи, які звільнилися з попередньої роботи за згодою сторін та не мають попереднього досвіду роботи з персоналом (група 1); 31 особа – колишні військовослужбовці, які звільнилися з силових структур (в основному збройних сил та системи МВС – (група 2)); 25 осіб, які мають попередній досвід роботи з персоналом («кадровики» та HR-менеджери, група 3); 42 особи – мають гуманітарну освіту і досвід роботи з людьми, які звільнені з причин реорганізації (скорочення) штатів підрозділів підприємств (група 4).

Так, з'ясовано, що початковий показник вольової регуляції (ВР) у групі 1 виявився суттєво нижчим на 1,1–1,6 б., ніж у всіх інших груп (при $p < 0,05$). У процесі перепідготовки, поряд з навчанням, використано методи психологічного супроводу, що у сукупності позитивно вплинуло на досліджувані показники ВСР. За шкалою ВР цей показник у першій групі змінився з 8,1 до 11, 29 б., у другій – з 9,7 до 13,2 б., у третій – з 9,45 до 13, 91 б. та у четвертій – з 9, 21 до 13, 17 б. (при $p < 0,05$). На початку навчання за показниками методики за шкалою ВР спостерігались результати нижче від середнього рівня практично у всіх чотирьох групах безробітних.

Інтерпретаційна характеристика обстежуваних до навчання і використання методів психологічного забезпечення виявила їхню емоційну нестійкість, невпевненість, внутрішню напругу, здатну контролювати кожен крок власної поведінки з проявами її спонтанності й тривожності.

На завершальному етапі перепідготовки з використанням відповідних тренінгових

програм показник ВР суттєво підвищився до середнього рівня (11,29–13,21 б.), що на 3,1–3,5 б. вище, ніж показник початкового рівня (при $p < 0,05$). Отже, після закінчення перепідготовки з використанням психологічного супроводу процес вторинної адаптації за цим показником суттєво поліпшився. Обстежені на заключному етапі позитивно змінились: вони набули емоційної зрілості, активності, здатності контролювати себе і свої вчинки й мають позитивну соціальну спрямованість.

За шкалою наполегливості (Н) ми визначали силу намірів людини, її прагнення до здійснення розпочатої справи. За цим показником спостерігаються найвищі результати на початку дослідження у першій групі. Показник наполегливості знаходиться у межах вищого за середній (12,41 б.), і на заключному етапі він досяг рівня 14,16 б. (при $p < 0,05$). Таким особам притаманні діяльність, активність, спрямованість на досягнення мети, подолання перешкод і обов'язково розпочати справу. Обстежувані другої, третьої, четвертої груп мають свої особливості за показником шкали наполегливості. Так, на початковому етапі показники представників цих груп знаходяться на нижчому за середній рівень. Таким безробітним притаманний дещо знижений фон активності, прояви імпульсивної, несподіваної поведінки. Водночас, у взаємодії таких осіб це компенсується гнучкістю, винахідливістю, а також тенденцією довільного трактування соціальних норм. На заключному етапі перепідготовки показники наполегливості у другій, третій, четвертій групах піднялись до вищих за середні величини (відповідно до 11,5 б., 10,01 б. і 10,84 б.), що зумовило активність, діяльність, спрямованість на досягнення мети і долавання перешкод.

За шкалою самовладання (СВ) ми визначали рівень розвитку у безробітних довільного контролю, емоційних реакцій. Зафіксовано низький рівень за шкалою СВ в обстежуваних першій групі (4,02 б.), що на заключному етапі перепідготовки збільшилось до середнього рівня (6,04 б., при $p < 0,05$). На початковому етапі представникам цієї групи безробітних були притаманні такі особливості, як вразливість, спонтанність та імпульсивність поведінки, невпевненість і навіть певний страх перед невідомим. У групах 2, 3, 4 початкові значення за шкалою СВ визначено на рівні середніх (відповідно 6,0 б., 5,96 б., 6,1 б.), які після закінчення перепідготовки і застосування методів психологічного супроводу істотно зросли до вищого за середній рівень (відповідно 8,39 б., 8,94 б. і 8,79 б., при $p < 0,05$). Такі результати за інтерпретацією зумовлюють емоційну стійкість, добре володіння собою, внутрішній спокій, упевненість, готовність до сприйняття інновацій. І водночас у соціальній сфері їм притаманні свобода поглядів, нові ідеї та радикалізм у взаємодії.

Таким чином, визначено, що у всіх групах безробітних рівень показників вольової саморегуляції, наполегливості і самовладання середні і нижче за середні результати, що зумовлює на початковому етапі перепідготовки притаманні їм особливості емоційної нестабільності, невпевненості, імпульсивності, з низьким фоном активності і працездатності, що, в цілому, свідчить про порушення адаптації і виявляється у невмінні налагоджувати стосунки з іншими і в неадекватних реакціях на певні ситуації, що є прямим показанням до застосування комплексу методів психологічного супроводу з метою корекції емоційно-вольової сфери й оптимізації адаптаційного потенціалу в період перепідготовки.

Підводячи підсумки аналізу результатів дослідження вольової саморегуляції в заключний період перепідготовки з використанням методів психологічного супроводу, треба зазначити, що у всіх чотирьох групах безробітних показники трьох шкал – вольової саморегуляції, наполегливості і самовладання – визначено в межах вище середніх (нормативних) величин, що вказує на достатній рівень саморегуляції, який притаманний гармонійному розвитку, емоційній зрілості, активності з високим рівнем працездатності і адекватної поведінки особистості, що сприяє адекватному рівню вторинної адаптації в період професійної перепідготовки.

Соціальна бажаність високих показників за шкалами різноманітна. Високі рівні розвитку вольової саморегуляції у безробітних можуть бути пов'язані з соціальними проблемами в організації життєдіяльності та зі стосунками з людьми. Часто вони відображають прояви дезадаптивної взаємодії і поведінки. Разом із цим, низькі рівні наполегливості і самовладання

виконують компенсаторні функції. Вони також свідчать про порушення окремих властивостей особистості, а також в умінні налагоджувати стосунки з іншими, а також адекватно реагувати на ті чи інші емоційно забарвлені соціальні проблеми.

Для дослідження особливостей психологічної адаптації безробітних важливим виявилось вивчення рівня їхньої тривожності на початку та після психологічного супроводу протягом професійного перенавчання.

Більш як для половини безробітних характерним є середній рівень особистісної тривожності. Проте відмічено зменшення ознак реактивної тривожності в процесі психологічного супроводу протягом професійного перенавчання, що свідчить про зниження психологічного напруження та проявів дезадаптованості. Так, встановлено, що високий рівень реактивної тривожності спостерігається у 30 % безробітних, а в кінці навчального періоду під впливом психологічного супроводу цей показник знизився майже втричі – до 11 %. Отже, за підсумком визначення рівня тривожності безробітних з'ясовано, що показники особистісної тривожності стали і практично не змінюються. Водночас, рівень реактивної тривожності суттєво знижується під час перенавчання з використанням методів психологічного супроводу.

Наступна методика, яку ми використовували для дослідження емоційно-вольової з погляду функціональних можливостей психічної адаптації та напруженості її механізмів, – методика О. Кокуна. На підставі отриманих даних, за методикою О. Кокуна нами розраховано показники рівня функціональних можливостей психічної адаптації (РФМПА) і напруженості та механізмів психічної адаптації (НМПА) безробітних у процесі психологічного супроводу протягом перенавчання [6].

Аналіз отриманих результатів показує, що на початковому етапі дослідження рівень функціональних можливостей психічної адаптації у 37 % безробітних виявлено на низькому та нижче середнього рівнях, що є показанням до використання методів психологічного супроводу в період професійної перепідготовки. Водночас, середній рівень спостерігався у 27 %, вищий за середній та високий – відповідно по 18 відсотків. Аналогічні показники після психологічного супроводу та навчання на заключному етапі суттєво поліпшились. Так, удвічі знизилась кількість осіб із низькими та нижчими за середні показники, і на 16 % збільшилась кількість осіб з високим та вищим за середній рівень функціональних можливостей психічної адаптації. Отже, встановлено суттєве підвищення функціональних можливостей психічної адаптації за рахунок осіб, у яких ці показники на початковому етапі дослідження було зафіксовано на низькому та нижчому за середній рівнях. Ці показники суттєво знизились, і водночас істотно підвищились результати високих і вищого за середній рівнів на заключному етапі перепідготовки, що свідчить про позитивний вплив методів психологічного супроводу на вторинну адаптацію обстежуваних у процесі навчальної діяльності.

Аналіз результатів напруженості механізмів психічної адаптації безробітних у процесі психологічного супроводу під час перенавчання показав наступне. Так, на початковому етапі навчання низький рівень показників мали 21 % обстежуваних, дуже високий – 8 %, високий – 22 %, в інших (49 %) спостерігався середній рівень. Інший рівень, а саме позитивного поліпшення напруженості механізмів психічної адаптації безробітних у процесі психологічного супроводу в період перенавчання, спостерігається у заключний період перепідготовки. Так, після використання методів психологічного супроводу в процесі навчання спостерігаються низький та середній рівні напруженості механізмів психічної адаптації (відповідно 28 і 61 %), а також зниження високих і дуже високих рівнів (відповідно з 22 % до 8,5 % і дуже високих – з 8 % до 2,5 %), що свідчить про позитивний вплив навчання з використанням методів психологічного супроводу на вторинну адаптацію безробітних.

Таким чином, за результатами аналізу функціональних можливостей психічної адаптації й напруженості механізмів психічної адаптації безробітних у процесі психологічного супроводу в період перенавчання встановлено наступне. Визначено, що низький рівень функціональних можливостей психічної адаптації зумовлює високий і дуже високий рівні напруженості механізмів психічної адаптації. З'ясовано, що на заключному етапі перепідготовки з використанням психологічних методів супроводу суттєво поліпшились функціональні

можливості психічної адаптації у більш ніж половини обстежуваних, що зумовило зниження кількості осіб з високим і дуже високим механізмом психічної адаптації, що сприяє адекватній вторинній адаптації безробітних у процесі володіння новою професією.

Оцінку працездатності безробітних та їхньої втоми проводили на початку психологічного супроводу та перенавчання протягом першого дня занять та протягом навчального тижня за методиками самооцінки О. Кокуна.

Наведені дані свідчать, що більша частина безробітних суб'єктивно виявляє стійку працездатність, а їхня творча працездатність вирізняється більшою стійкістю у порівнянні із загальною. Це, на нашу думку, пояснюється тим, що творчий підхід до навчальної діяльності виявляється більш ефективним, емоційно позитивно забарвленим, ніж репродуктивний тип такої діяльності. Про це свідчить і те, що творча працездатність упродовж тижня є достатньо стійкою і незмінною у 99 осіб (61%). Ці дані слід враховувати при плануванні навчального навантаження в циклах професійної перепідготовки безробітних та в процесі вибору психологічних технологій супроводу.

Отримані дані свідчать, що на початку психологічного супроводу та професійного перенавчання у 63 осіб (39%) виявлялись три та більше ознак перевтоми. Це, на нашу думку, можна розглядати як прояв певних проблем у процесі адаптації цих осіб. У цілому, до найбільш поширених ознак перевтоми у безробітних ввійшли (приблизно на одному рівні) такі, як погіршення уваги, зниження працездатності, нервові напруження, нестійкість настрою, байдужість та підвищення дратівливості. Але після психологічного супроводу під час циклу перепідготовки кількість осіб, що пред'являли скарги, зменшилась, а 23 особи (14%) взагалі перестали пред'являти скарги.

За методикою оцінки рівня соціальної фрустрованості Л. Васермана нами досліджено її рівень та чинники, що її спричиняють, у безробітних на початку психологічного супроводу та занять [2]. Соціальна фрустрованість передає емоційне ставлення людини до позицій, які вона зуміла зайняти в суспільстві у певний момент свого життя. Порушення особистісно-середовищної взаємодії, соціальні конфлікти відіграють істотну роль у психогенезі різних межових та дезадаптаційних розладів [10; 11]. Тому виділення соціальних факторів, як рушіїв ризику порушення психічної адаптації, є важливим психологічним завданням, вирішенню якого може сприяти оцінка змісту і вираженості соціальної фрустрованості. Цей стан у людей найчастіше проявляється в переживаннях розчарування, тривоги, дратівливості, відчаю [10; 11].

Виявилось, що у 26 (16 %) осіб з числа безробітних збільшений і дуже високий рівні соціальної фрустрованості.

Аналіз різних чинників, як маркерів ризику порушення психічної адаптації безробітних, надав можливості отримати наступні результати.

З'ясовано, що найбільш фрустраційно-дезадаптаційними чинниками для безробітних виявилися становище в суспільстві, матеріальне становище, сфера послуг і побутового обслуговування, сфера медичного обслуговування (зазначила 121 особа – 75%); а найменш – чинники, пов'язані зі сферою взаємин з батьками, родичами, друзями, одногрупниками, викладачами та психологом, а також задоволеність місцем свого перенавчання (зазначило 157 осіб – 97%).

Отже, найбільш фрустраційними для безробітних постають негативні суспільні чинники (матеріальне становище, становище в суспільстві, житлово-побутові умови, медичне обслуговування тощо), а найменш фрустраційними – суб'єктивні чинники (сфера взаємин з оточуючими).

Наступним кроком оцінки динаміки змін емоційно-вольових характеристик безробітних було дослідження в них рівнів розвитку емоційного вигоряння. Слід зазначити, що основною рисою емоційного вигоряння є його тривале малопомітне накопичення, яке виражається тільки в окремих скаргах на погане самопочуття або нездужання. Воно тривалий час не має об'єктивно реєстрованих показників. При виражених рівнях емоційного вигоряння пригнічення діяльності та погіршення показників здоров'я можуть мати форму «обвалу».

Емоційне вигоряння навіть на ранніх стадіях свого розвитку суттєво знижує працездатність людини, у більш виражених формах ускладнює виконання навіть добре знайомої роботи, і в крайніх випадках – призводить до повного зриву професійної діяльності.

За методикою оцінки емоційного вигоряння менеджерського персоналу Н. Водоп'янової та Е. Старченкової було з'ясовано значущі відмінності між групами досліджуваних та отримано наступні результати [1].

Перша група. До початку психологічного супроводу та професійної перепідготовки в досліджуваних цієї групи встановлено середній рівень емоційного вигоряння, з домінуванням показника емоційного виснаження. Слід відмітити, що процес психологічного супроводу протягом перенавчання мав позитивний відбиток, тобто значущих ознак емоційного вигоряння в осіб цієї групи не виявлено (вектор емоційного виснаження змінився на три стени, $p < 0,01$).

Друга група – особи, які звільнені із силових структур. До початку психологічного супроводу та професійної перепідготовки в осіб цієї групи встановлено емоційне вигоряння на рівні вище середнього, за показниками емоційного виснаження, деперсоналізації, редукції особистих досягнень. З'ясовано, що після психологічного супроводу протягом перенавчання відмічена позитивна динаміка зміни значень показників «деперсоналізація» (зміна на три стени, $p < 0,01$), «редукція особистих досягнень» (зміна на шість стени, $p < 0,001$); на один стень змінився вектор емоційного виснаження ($p < 0,001$).

Третя група – особи, які мають попередній досвід роботи з персоналом. До початку психологічного супроводу та професійної перепідготовки в досліджуваних цієї групи встановлено середній рівень емоційного вигоряння з домінуванням значень показника «деперсоналізація». Водночас, після психологічного супроводу протягом перенавчання відмічено позитивну динаміку зміни значень усіх показників методики: «емоційне виснаження» – на 3 стени ($p < 0,01$), вектор «деперсоналізація» – на два стени, ($p < 0,01$), «редукція особистих досягнень» – на п'ять стени ($p < 0,01$).

Четверта група – досліджувані, які мають гуманітарну освіту. До початку психологічного супроводу та професійної перепідготовки в осіб цієї групи встановлено емоційне вигоряння на рівні вище за середній з домінуванням значень показника «редукція особистих досягнень». Після психологічного супроводу протягом перенавчання встановлено зменшення значень показника «емоційне виснаження» на один стень ($p < 0,05$), зменшення значень показника «деперсоналізація» на один стень ($p < 0,001$), зменшення значень показника «редукція особистих досягнень» на чотири стени ($p < 0,001$).

Отже, у підсумку за результатами показників методики емоційного вигоряння встановлено, що у всіх чотирьох групах безробітних початкові дезадаптивні прояви з ознаками професійного вигоряння під впливом організаційно-психологічних заходів перепідготовки та використання методів психологічного супроводу суттєво знизились, що позитивно вплинуло на процес вторинної адаптації безробітних та призвело до подолання у безробітних емоційного та інтелектуального напруження, зниження рівня емоційного вигоряння.

Висновки. За результатами аналізу матеріалів дослідження емоційно-вольової сфери як компоненти адаптації безробітних під час професійної перепідготовки встановлено, що процес навчання з використанням методів психологічного супроводу сприяв вторинній адаптації представників усіх чотирьох груп обстежуваних. Це призвело до подолання у безробітних емоційного та інтелектуального напруження, зниження рівня емоційного вигоряння.

Підводячи підсумки дослідження вольової саморегуляції в заключний період перепідготовки з використанням методів психологічного супроводу, треба зазначити, що у всіх чотирьох групах безробітних показники трьох шкал – вольової саморегуляції, наполегливості і самовладання – визначено в межах вище за середні (нормативні) величини, що вказує на достатній рівень саморегуляції, який притаманний гармонійному розвитку, емоційній зрілості, активності з високим рівнем працездатності і адекватної поведінки особистості, що сприяє адекватному рівню вторинної адаптації в період професійної перепідготовки.

Аналіз отриманих результатів показує, що соціальна бажаність високих показників за шкалами різноманітна. Високі рівні розвитку вольової саморегуляції у безробітних можуть бути

пов'язані з соціальними проблемами в організації життєдіяльності та зі стосунками з людьми. Часто вони відображають прояви дезадаптивної взаємодії і поведінки. Разом із цим, низькі рівні наполегливості і самовладання виконують компенсаторні функції. Вони також свідчать про порушення окремих якостей особистості, про труднощі в налагодженні стосунків з іншими, а також в умінні адекватно реагувати на ті чи інші емоційно забарвлені соціальні проблеми.

Щодо визначення рівня тривожності безробітних з'ясовано, що показники особистісної тривожності стали і практично не змінюються. Водночас, рівень реактивної тривожності суттєво поліпшується під час перенавчання з використанням методів психологічного супроводу.

За результатами аналізу функціональних можливостей психічної адаптації й напруженості механізмів психічної адаптації безробітних у процесі психологічного супроводу в період перенавчання встановлено, що низький рівень функціональних можливостей психічної адаптації зумовлює високий і дуже високий рівні напруженості механізмів психічної адаптації. З'ясовано, що на заключному етапі перепідготовки з використанням психологічних методів супроводу суттєво поліпшились функціональні можливості психічної адаптації у більш ніж половини обстежуваних, що зумовило зниження кількості осіб з високим і дуже високим механізмом психічної адаптації й, у цілому, сприяло адекватній вторинній адаптації безробітних у процесі оволодіння новою професією.

Визначено, що найбільш фрустраційними для безробітних постають негативні суспільні чинники (матеріальне становище, становище в суспільстві, житлово-побутові умови, медичне обслуговування тощо), а найменш фрустраційними – суб'єктивні чинники (сфера взаємин з оточуючими).

Перспективи подальших досліджень полягають у визначенні змісту і структури організаційно-психологічних детермінант адаптації перепідготовки безробітних з використанням комп'ютерних технологій психодіагностики і розробки адекватних ефективних методів психологічного супроводу.

Список використаних джерел

1. Бодров В.А. Психология профессиональной пригодности / В.А. Бодров. – М. : ПЕРСЭ, 2001. – 511 с.
2. Вассерман Л.И. Методика для психологической диагностики уровня социальной фрустрированности и её практическое применение : метод. рекомендации / Л.И. Вассерман, Б.В. Иовлев, М.А. Беребин. – СПб. : С-Пб. НИПНИ им. В.М. Бехтерева, 2004. – 27 с.
3. Галаган Л.В. Психологічний стан як фактор формування конкурентоспроможності безробітного / Л.В. Галаган // Вісник післядипломної освіти : зб. наук. праць / Ун-т менедж. освіти НАПН України. – 2010. – Вип. 1 (14), ч. 2 : Психологія. – 2010. – С. 90–102.
4. Кабалина В. Динамика и факторы эффективности профессионального обучения и переподготовки безработных / В. Кабалина // Вопросы экономики. – 2002. – № 11 – С. 76–89.
5. Карамушка Л.М. Семинар-тренинг «Психология развития конкурентоздатности безработных-майбутніх підприємців» / Л.М. Карамушка, О.А. Філь, Л.В. Галаган // Актуальні проблеми психології : зб. наук. праць / Ін-т психології ім. Г. С. Костюка АПН України. – 2012. – Т. 1 : Організаційна психологія. Економічна психологія. – Вип. 34. – С. 323–332.
6. Кокун О.М. Оптимізація адаптаційних можливостей людини: психофізіологічний аспект забезпечення діяльності : монографія / О.М. Кокун. – К. : Міленіум, 2004. – 265 с.
7. Методичні рекомендації щодо розроблення й оформлення навчальних шляхів перепідготовки безробітних. – Науково-методичний Центр вищої освіти Міністерства освіти і науки України. – К., 2012. – 72 с.
8. Ниворожкина Л.И. Профессиональное обучение и переподготовка безработных: статистическое оценивание эффекта активных программ на рынке труда / Л.И. Ниворожкина, А.М. Ниворожкин // Вопросы статистики. – 2003. – № 6. – С. 39–42.
9. Підприємництво: психологічні, організаційні та економічні аспекти : навч. посіб. / С.Д. Максименко, А.А. Мазаракі, Л.П. Кулаковська, Т.Ю. Кулаковський. – К. : Київ. нац. торг.-екон. ун-т, 2012. – 720 с.
10. Потапчук Є.М. Вплив соціально-психологічного клімату колективу на психічне здоров'я особистості / Є.М. Потапчук // Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України / за ред. С.Д. Максименка. – К, 2003. – Т. 5, ч. 2. – С. 337–342.
11. Психологія адаптації студентів до навчальної діяльності : монографія / М.С. Корольчук, В.М. Корольчук, І.В. Мостова, У.Б. Михайлишин, С.М. Миронець, В.Г. Пасічна, Е.Т. Соломка ; за заг. ред. М.С. Корольчука. – Ужгород : ТОВ «РІК-У», 2017. – 218 с.

Spysok vykorystanykh dzherel

1. Bodrov V.A. Psihologija professional'noj prigradnosti / V.A. Bodrov. – M. : PERSJe, 2001. – 511 s.
2. Vasserman L.I. Metodika dlja psihologicheskoy diagnostiki urovnja social'noj frustrirovannosti i ejo prakticheskoe primenenie : metod. rekomendacii / L.I. Vasserman, B.V. Iovlev, M.A. Berebin. – SPb. : S-Pb. NIPNI im. V.M. Behtereva, 2004. – 27 s.
3. Halahan L.V. Psykholohichnyy stan yak faktor formuvannya konkurentospromozhnosti bezrobotnoho / L.V. Halahan // Visnyk pislyadyplomnoyi osvity : zb. nauk. prats' / Un-t menedzh. osvity NAPN Ukrainy. – 2010. – Vyp. 1 (14), ch. 2 : Psykholohiya. – 2010. – S. 90–102.
4. Kabalina V. Dinamika i faktory jeffektivnosti professional'nogo obuchenija i perepodgotovki bezrobotnykh / V. Kabalina // Voprosy jekonomiki. – 2002. – № 11. – S. 76–89.
5. Karamushka L.M. Seminar-treninh «Psykholohiya rozvytku konkurentozdatnosti bezrobotnykh-maybutnykh pidpryyemtsiv» / L.M. Karamushka, O.A. Fil', L.V. Halahan // Aktual'ni problemy psykholohiyi : zb. nauk. prats' / In-t psykholohiyi im. H. S. Kostyuka APN Ukrainy. – 2012. – T. 1 : Orhanizatsiyina psykholohiya. Ekonomichna psykholohiya. – Vyp. 34. – S. 323–332.
6. Kokun O.M. Optyimizatsiya adaptatsiynykh mozhylostey lyudyny: psykhoфизиологичныи аспект zabezpechennya diyal'nosti : monohrafiya / O.M. Kokun. – K. : Milenium, 2004. – 265 s.
7. Metodychni rekomendatsiyi shchodo rozroblennya y oformlennya navchal'nykh shlyakhiv perepidhotovky bezrobotnykh. – Naukovo-metodychnyy Tsentр vshchoyi osvity Ministerstva osvity i nauky Ukrainy. – K., 2012. – 72 s.
8. Nivorozhkina L.I. Professional'noe obuchenie i perepodgotovka bezrobotnykh: statisticheskoe ocenivanie jeffekta aktivnykh programm na rynku truda / L.I. Nivorozhkina, A.M. Nivorozhkin // Voprosy statistiki. – 2003. – № 6. – S. 39–42.
9. Pidpryyemnytstvo: psykholohichni, orhanizatsiyini ta ekonomichni aspekty : navch. posib. / S.D. Maksymenko, A.A. Mazaraki, L.P. Kulakovs'ka, T.Yu. Kulakovs'kyi. – K. : Kyiv. nats. torh.-ekon. un-t, 2012. – 720 s.
10. Potapchuk Ye.M. Vplyv sotsial'no-psykholohichnoho klimatu kolektyvu na psykhične zdorov"ya osobystosti / Ye.M. Potapchuk // Zbirnyk naukovykh prats' Instytutu psykholohiyi im. H.S. Kostyuka APN Ukrainy / za red. S.D. Maksymenka. – K, 2003. – T. 5, ch. 2. – S. 337–342.
11. Psykholohiya adaptatsiyi studentiv do navchal'noyi diyal'nosti : monohrafiya / M.S. Korol'chuk, V.M. Korol'chuk, I.V. Mostova, U.B. Mykhaylyshyn, S.M. Myronets', V.H. Pasichna, E.T. Solomka ; za zah. red. M.S. Korol'chuka. – Uzhhorod : TOV «RIK-U», 2017. – 218 s.

Pasichna, V.G. Analysis of the results of the study of the emotional-volitional sphere of the unemployed in the process of adaptation to vocational retraining. The article presents the results of the analysis of the materials of the study of the emotional-volitional sphere as components of the adaptation of the unemployed during the professional retraining process. The analysis of research materials on emotional and volitional components of adaptation of the unemployed during retraining determined that the learning process using methods of psychological support contributed to adapting the secondary members of all four groups of subjects. This fact has led to overcoming the emotional and intellectual stress of the unemployed, reducing the level of emotional burnout.

When summarizing the findings of the research on volitional self-regulation in the final period of training using methods of psychological support, it should be noted that in all of the four groups of unemployed of the three scales volitional self-assertiveness and self defined was above the average (standart) values indicating a sufficient level self-regulation, which is inherent in harmonious development, emotional maturity and activity with high efficiency and adequate secondary adaptation of the unemployed in the process of mastering the new profession.

Analysis of the results shows that the social desirability of high scores on the scale is diverse. High levels of voluntary self-regulation in the unemployed can be related to social problems in the organization of life and in relationships with people. Often, they reflect manifestations of maladaptive interaction and behaviour. At the same time, low levels of persistence and self-control perform compensatory functions. It also indicates the violation of individual personality traits and the ability to establish relationships with others and respond appropriately to certain emotive social problems.

As a result of determining the level of anxiety of the unemployed, it was found that the indicators of personal anxiety are constant and practically unchanged. At the same time, the level of reactive anxiety significantly improves during the re-training with the use of psychological support.

According to the results of the analysis of functionality of mental adaptation and intensity of mental adaptation mechanisms of unemployed in the process of psychological support during retraining, the low level of functional capabilities of mental adaptation leads to high and very high levels of tension of mental adaptation mechanisms. It has been determined that at the final stage of

retraining using psychological methods of support, the functional possibilities of mental adaptation have significantly improved in more than half of the examinees, which led to a decrease in the number of people with a high and very high mechanism of mental adaptation and in general, promotes adequate secondary adaptation of the unemployed in the process of mastering a new profession.

It has been determined that the most frustrating for the unemployed are negative social factors (financial situation, situation in society, housing and living conditions, medical care, etc.), and the least frustrating - subjective factors (sphere of relations with others).

Key words: *emotional-volitional sphere, unemployed, adaptation, retraining.*

Відомості про автора

Пасічна Валерія Григорівна – аспірантка кафедри психології, Вищий навчальний заклад Університет економіки та права «Крок», м. Київ, Україна.

Pasichna, Valeriya Hryhorivna – competitor, Post-graduate student of the Department of Psychology, Higher Educational Institution University of Economics and Law "Krok", Kiev, Ukraine.

E-mail: pasichnalera@gmail.com

Отримано 12 червня 2017 р.
Рецензовано 19 червня 2017 р.
Прийнято 26 червня 2017 р.

УДК 316.647.5:005.32:373

Терещенко К.В.

ВЗАЄМОЗВ'ЯЗОК МІЖ ТОЛЕРАНТНІСТЮ І РІВНЕМ СУБ'ЄКТИВНОГО БЛАГОПОЛУЧЧЯ ОСВІТНЬОГО ПЕРСОНАЛУ

Терещенко К.В. Взаємозв'язок між толерантністю і рівнем суб'єктивного благополуччя освітнього персоналу. Проведено емпіричне дослідження рівнів розвитку основних видів толерантності персоналу закладів освіти. Проаналізовано зв'язок основних видів толерантності із загальним показником суб'єктивного благополуччя освітнього персоналу. Встановлено зв'язок показників суб'єктивного благополуччя «Напруженість і чутливість», «Ознаки, що супроводжують основну психоемоційну симптоматику», «Значущість соціального оточення», «Ступінь задоволеності повсякденною діяльністю» з окремими видами толерантності освітнього персоналу.

Ключові слова: *толерантність, види толерантності, суб'єктивне благополуччя, задоволеність повсякденною діяльністю, освітній персонал, заклади освіти.*

Терещенко К.В. Взаимосвязь между толерантностью и уровнем субъективного благополучия образовательного персонала. Проведено эмпирическое исследование уровней развития основных видов толерантности персонала учебных заведений. Проанализирована взаимосвязь основных видов толерантности с общим показателем субъективного благополучия образовательного персонала. Установлена связь показателей субъективного благополучия «Напряженность и чувствительность», «Признаки, сопровождающие основную психоэмоциональную симптоматику», «Значимость социального окружения», «Степень удовлетворенности повседневной деятельностью» с отдельными видами толерантности образовательного персонала.

Ключевые слова: *толерантность, виды толерантности, субъективное благополучие, удовлетворенность повседневной деятельностью, образовательный персонал, учебные заведения.*

Постановка проблеми. В умовах соціальної напруженості, яка певною мірою пов'язана з посиленням внутрішньої та зовнішньої міграції населення, особливо гостро постає проблема сприяння розвитку толерантності персоналу організацій, насамперед працівників закладів